विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)
राज्यशास्त्र विभाग
बी ए भाग २ अंतर्गत मूल्यमापन परीक्षा

दि १७.०५.२०२२

....

गुण १०

बी ए भाग २ (राज्यशास्त्र पेपर क्र. VI पाश्चात्त्य राजकीय विचार) अंतर्गत मूल्यमापन परीक्षेसाठी प्रकल्प म्हणून खालीलपैकी कोणत्याही एका विषयावर **७ स्लाइड्सचे पॉवर पॉइंट प्रेझेन्टेशन** तयार करून samiksha3knk@gmail.com इमेल वर दि. २६.०५.२०२२ पूर्वी पाठवावे.

- प्लेटो
- ॲरिस्टॉटल
- सेंट ऑगस्टीन
- मखियाव्हेली

किंवा

गुरुवार दि. २६.०५.२०२२ किंवा शुक्रवार दि. २७.०५.२०२२ रोजी दुसऱ्या तासाला (पेपर क्र. ६ पाश्चात्त्य राजकीय विचार) १० गुणांची तोंडी परीक्षा होईल. त्यासाठी पुढील विषयावर तयारी करावी.

- प्लेटो
- ॲरिस्टॉटल
- सेंट ऑगस्टीन
- मखियाव्हेली

समीक्षा फराकटे
विभागप्रमुख

Head
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
VIVEKANAND COLLEGE
KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous)
Department of Political Science
Project Titles for Paper No. XIV (Indian Foreign Policy DSE-1019F3)

Project Guide: S. A. Farakate
Allocation Date: 23.04.2022

Sr. No.	**Project Title**
1	Impact of International Trade on poverty in India
2	The Current Government's policy toward Pakistan
3	World Trade Organization and India's Stand
4	Neoliberal Reforms in India
5	India's New Economic Policy
6	Challenges in India's Relations with the USA
7	India's Approach toward the Rise of China
8	Free Trade Negotiations between India and the East Asia

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR-416003 ESTD. JUNE 1964

S. A. Farakate
Head
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
VIVEKANAND COLLEGE
KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

2130, E Ward, Tarabai Park, Kolhapur, Maharashtra 416003

Subject Wise Student Blank Marks Entry

Session: JUNE-JULY 2022

Subject: POLITICAL SCIENCE PAPER-V (DSC-1019D1)

Stream: B.A.

Standard: B.A. - SY

Sub-Subject: CIE

Semester: SEM - IV

Max Marks: 10

Print Date : 23-06-2022

Sr. No.	Roll No	Student Name	Marks
1	4956	BAGANE AISHWARYA SURESH	10
2	4959	BANKAR VAIBHAV ARVIND	6
3	4961	BHILARI SARTHAK RAJAN	0
4	4970	CHARAPALE SWARAJ SURESH	0
5	4977	CHAVAN VIJAY RAMESH	0
6	4988	GAIKWAD DEVRAJ VYAKANTESH	0
7	4991	GEJAGE DADASO ARJUN	6
8	4992	GHATAGE OM PRASHANT	7
9	4995	GHERADE OMKAR DILIP	7
10	4998	GONDHALI AVISHKAR RAVINDRA	10
11	5007	HULASWAR AVDHOOT PRAKASH	7
12	5012	JADHAV DHANASHRI SURESH	7
13	5019	JATHAR SANKET SHAHAJI	6
14	5023	KADAM RUTUJA BHARAT	7
15	5024	KALE TUSHAR TUKARAM	7
16	5028	KAMBLE ANIKET ASHOK	6
17	5032	KAMBLE NIKHIL DINKAR	0
18	5034	KAMBLE PRAPTI SHAMUWEL	8
19	5037	KAMBLE RUSHIKESH RAJENDRA	0
20	5039	KAMBLE SAMARTH BABASO	7
21	5043	KHOT KOMAL BALASO	10
22	5045	KHOT VAIBHAV RAJARAM	5
23	5051	KOLI MOHAN RATNAKAR	7

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

24	5054	KOTHAVALE PALLAVI PRAKASH	7
25	5068	LOHAR ISHA VITTHAL	7
26	5080	MANE HARSHAD BABASO	9
27	5087	MANE SIDDHI SUNIL	8
28	5092	MUJAWAR SADALI GAFRUDDIN	7
29	5096	NANAVARE DIVYA GAJANAN	7
30	5103	PARIT RASIKA VISHNU	7
31	5106	PATEL TABASSUM RAFIK	7
32	5110	PATIL GIRISH SAMPAT	0
33	5112	PATIL KALYANI MANOHAR	10
34	5113	PATIL KETAN TANAJI	0
35	5115	PATIL NAYAN JAYSING	8
36	5116	PATIL NIKHIL BHUJGONDA	6
37	5121	PATIL SAMIKSHA ANNAKUBER	10
38	5129	PATVEGAR SHOAIB SHAHANAVAJ	5
39	5133	POWAR PRACHI MARUTI	5
40	5137	POWAR SHUBHAM RAJU	7
41	5139	POWAR TEJASWEE SURESH	0
42	5150	SALGAR VIKAS MARUTI	8
43	5153	SANADI AMISHA TUKARAM	0
44	5170	SWAMI APURVA GAJANAN	10
45	5176	PATIL PRADNYA RAMESH	10
46	5178	LADE KEDAR ADINATH	7
47	5181	GURAV PALLAVI UDAY	7

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

श्री स्वामी विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

राज्यशास्त्र विभाग

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

- Name :- Kalyani manohar patil
- STD. :- B.A 2
- Roll No :- 5112
- Subject :- Political Science
- Subject Teacher :- Samiksha Farakate

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

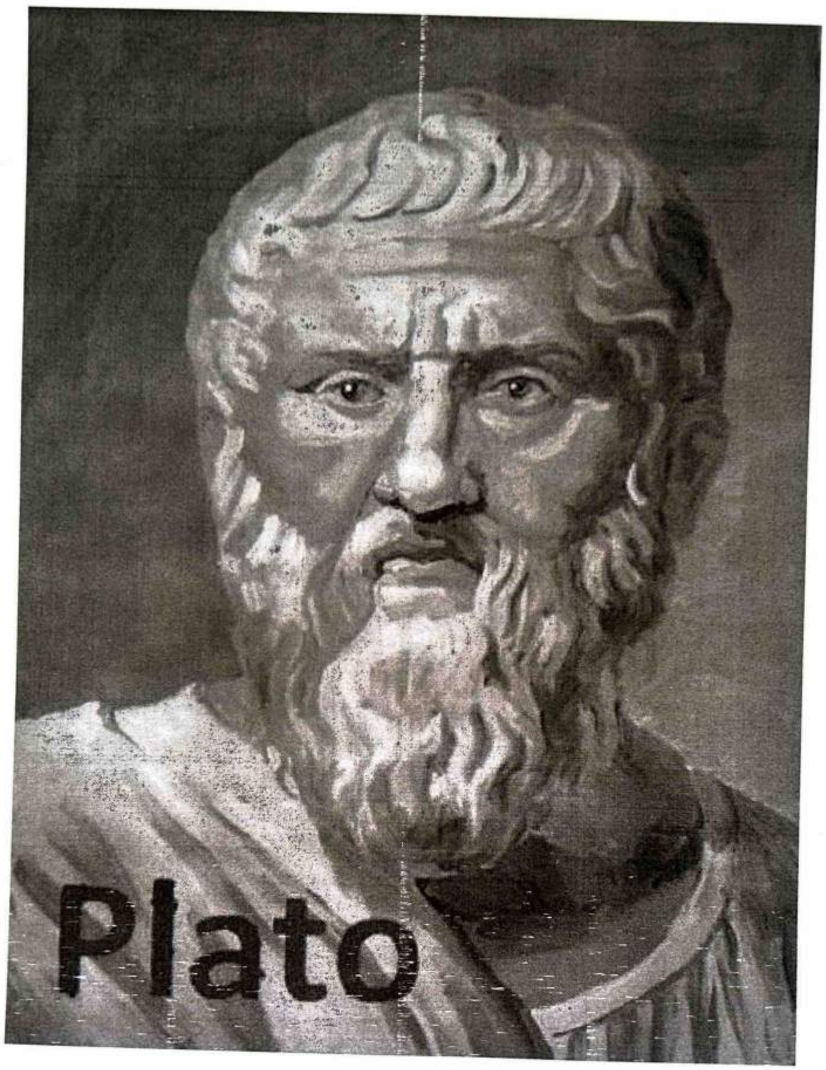

VIVEKANAND COLLEGE
ESTD. JUNE 1964
KOLHAPUR-416003

प्लेटो

प्राचीन ग्रीसमधील शास्त्रीय कालखंडात

प्लेटो हा अथेनियन तत्त्वज्ञ होता,

प्लेटोनिस्ट विचारसरणीचा संस्थापक होता

आणि अकादमी, पाश्चात्य जगात उच्च शिक्षणाची

पहिली संस्था होती. प्लेटो हा सॉक्रेटिस शिष्य होता.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

जीवन परिचय

प्लेटोचा जन्म अथेन्सजवळील एजीन बेटात ख्रिस्तपूर्व ४२७ साली झाला

प्लेटोने आपल्या बालवयात गायन, वादन, चित्रकला, तत्वज्ञान अशा विविध विषयांचा अभ्यास केला.

साक्रेटीस च्या मृत्यूनंतर प्लेटोने अथेन्समध्ये न राहता विविध देशांना भेटी देऊन देशांच्या राजकीय परिस्थितीचे निरीक्षण केले.

ख्रिस्तपूर्व 388 ते यावर्षी प्लेटोने अथेन्स येथे अकॅडमीची स्थापना केली. या संस्थेतून अनेक तत्ववेत्ते, राजकारणी पुरुष व सेनापती निर्माण झाले.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

इसवी सन पूर्व ३४७ मध्ये प्लेटोचा मृत्यू झाला.

प्लेटोच साहित्य :

- दि रिपब्लिक, दि पॉलिटिक्स किंवा स्टेट्समन, दि लाॅज असे महान ग्रंथ लिहले.
- क्रिटो, लायसिस, मेनो, फिडो ,लॉज, फिलेबस, फिड्स , असे एकोणतीस संवाद लिहिले आहेत.
- या शिवाय १३ पत्रे आहेत.
- प्लेटोची विचार मांडण्याची पद्धती संवादात्मक होती. त्यामुळे त्याच्या ग्रंथांना Platonic Dialogues असे म्हणतात.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR-416003

■ प्राचीन ग्रीक आणि पाश्चिमात्य तत्व ज्ञानाच्या इतिहासात त्याचे शिक्षक सॉक्रेटिस आणि त्याचा सर्वात प्रसिद्‌ध विद्‌यार्थी अरिस्टॉटल यांच्यासमवेत तो मोठ्या प्रमाणावर महत्त्वाचा मानला जातो. प्लेटोला पाश्चात्य धर्म आणि अध्यात्माच्या संस्थापकांपैकी एक म्हणून देखील उद्‌धृत केले गेले आहे.

■ प्लॉटिनस आणि पोर्फरी सारख्या तत्वज्ञांच्या तथाकथित निओप्लॅटोनिझमचा सेंट ऑगस्टीन आणि अशा प्रकारे ख्रिश्चन धर्मावर प्रभाव पडला. आल्फ्रेड नॉर्थ व्हाईटहेडने एकदा नमूद केले होते: "युरोपियन तात्त्विक परंपरेचे सर्वात सुरक्षित सामान्य वैशिष्ट्‌य म्हणजे त्यात प्लेटोच्या तळटीपांची मालिका आहे.

- त्याचे स्वतःचे सर्वात निर्णायक तात्विक प्रभाव सहसा सॉक्रेटिस, पूर्व-सॉक्रेटिक्स पायथा गोरास, हेराक्लिटस आणि परमेनाइड्स यांच्यासोबत होते असे मानले जाते, जरी त्याच्या पूर्ववर्तींच्या काही कार्ये अस्तित्वात आहेत आणि आज आपल्याला या आकृत्यांबद्दल जे काही माहित आहे ते प्लेटोकडूनच घेतले गेले आहे. .

VIVEKANAND COLLEGE ESTD. JUNE 1964 KOLHAPUR 416003

2021-22

विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर [स्वायत्त]

राज्यशास्त्र विभाग

सेमिनार

Page No.:
Date: / /

राज्यशास्त्र विभाग	नाव - कोबके नविन सरदार
	विषय - लोकप्रशासन अधिकार पद परंपरा
पेपर क्र - ८	वर्ग - बी.ए. भाग 3
	रोल नं - 5585

10/10

विल्होबी या लेखकाने लोकप्रशासनात प्रशासकीय सिध्दांताना महत्वाचे स्थान दिले आहे त्यांच्या मते, सामाजिक शास्त्राप्रमाणे लोकप्रशासनास सामान्य व्यवहारात उपयोगी पडणारे काही सिध्दांत असतात. ते खालील प्रमाणे.

१] अधिकारपद परंपरेचे तत्व /पदसोपान

The principle Hieracky

श्रमिक प्रक्रिया अधिकारपद परंपरेच्या तत्त्वाच्या पदसोपान सोपानक्रम असेही म्हटले जाते सोपानक्रम हे तत्व संघटनेच्या रचनेत महत्वाचे मानले जाते. सामान्यत: कोणतीही संघटना घेतली तर त्या संघटनेमध्ये वरिष्ठ - कनिष्ट अशी स्तररचना निर्माण केलेली असते. संघटनेत काही थोडे लोक वरिष्ठ पातळीवर असतात. आणि बाकीचे सर्व सेवक त्यांच्या आदेशांचे पालन करीत असतात. आणि बाकीचे सर्व संघटनेत पद निश्चिती करण्यासाठी सोपानक्रम हे तत्व स्विकारले जाते.

अर्थ -

पदसोपानाचा शाब्दिक अर्थ आहे वरिष्ठाचे कनिष्ठावर नियंत्रण मूनी आणि रिले यांनी या पद्धतीला श्रमिक प्रक्रिया असे नाव दिले आहे पदसोपानाचा अर्थ आहे असे संघटन की ज्यात उत्तरोत्तर क्रमाने पद शिडीप्रमाणे स्थायी असतात संघटित केली असतात ज्याप्रमाणे शिडीला प्रत्येक पायरी नंतर दुसरी पायरी असते त्या प्रकारे पदसोपानात एका नंतर एक पद असते या पद्धतीत प्रत्येक कनिष्ठ पद किंवा स्तर त्यांच्या वरच्या पदाच्या आणि त्या पदाच्या माध्यमांनी त्यापेक्षा वरच्या पदाच्या आणि अशा प्रकारे सर्वात वरच्या पदाच्या किंवा पदांच्या अधीन असते संघटनेच्या शिखरावर वरिष्ठ असतो. त्यांच्या खालोखाल कनिष्ठ अधिकारी त्याला जबाबदार राहून कार्य करीत असतात. संघटनेत विभाग, उपविभाग शाखा, उपशाखा असे विभाग पाडून अधिकारपदांची निश्चिती केली जाते. म्हणून या पद्धतीला पदसरणीचे तत्व असेही म्हणतात.

व्याख्या : पदसोपान पदपरंपरेच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे,

१) एल डी व्हाईट यांच्या मते, अधिकारपद परंपरा म्हणजे सर्वत्र स्विकारले जाणारे असे मूल्य की ज्यामुळे संघटनेच्या रचनेत शिखरापासून तळापर्यंत जाणारे असे जबाबदारीच्या स्तरानुसार वरिष्ठ कनिष्ठ यांचे संबंध निश्चित केले जातात.

२) मूने यांच्यामते संघटनेत कार्याचे विभाजन करून सत्ता व जबाबदारी यानुसार वरिष्ठ ते कनिष्ठ अशा पायऱ्या निर्माण केल्या जातात म्हणून या पद्धतीला क्रम पद्धती असे संबोधले जाते.

३) ॲपलबी यांच्या मते, पदसोपान म्हणजे असे एक व्यवस्थित संघटन की ज्यामध्ये कनिष्ठ ते वरिष्ठ अशा चढत्या क्रमाने रचना निर्माण केलेल्या असतात

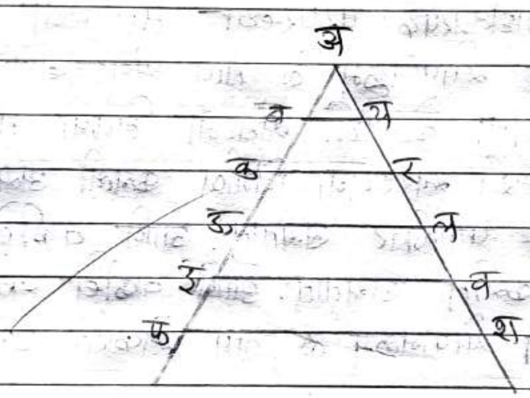

संघटनेचे स्वरूप :-

पदसोपान पद्धतीत संघटनेची रचना एखाद्या पिरॅमिडसारखी असते. ज्यात प्रत्येक कनिष्ठस्तर वरिष्ठस्तराच्या आधीन असतो. प्रत्येक अधिकारी हा आपल्यापेक्षा वरच्या स्तरावर कार्य करीत असलेल्या अधिकाऱ्यापासून आदेश किंवा मार्गदर्शन प्राप्त करीत असतो. उच्च शिखरावर एक प्रमुख अधिकारी असून सत्ता क्रमिक स्वरूपात वरिष्ठ पातळीपासून अगदी कनिष्ठ पातळीपर्यंत पायरीपायरीने खाली खाली असते. या पद्धतीत आज्ञा वरून खाली येतात. आणि आज्ञापालन खालून वर जाते.

आकृतीमध्ये 'अ' हा ह्या संघटनेचा प्रमुख वरिष्ठ अधिकारी आहे. 'ब' हा 'अ' चा कनिष्ठ अधिकारी आहे. त्याच प्रमाणे क, ड, इ, फ हे 'अ' चे कनिष्ठ अधिकारी आहेत. ते जबाबदारीने काम करतात. तसेच 'अ' ह्या वरील अधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली त्याच संघटनेतील दुसऱ्या विभागातील य, र, ल, व, श हे कनिष्ठ अधिकारी कार्य करीत आहेत.

थोडक्यात कनिष्ठ सेवक आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला जबाबदार राहून कार्य करीत असतो.

वैशिष्ट्ये -
अधिकार पद परंपरा किंवा पदसोपानाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे

१) नेतृत्व -
ज्या ठिकाणी पदसोपान पद्धती असते तेथे मुख्य प्रशासकीय अधिकाऱ्याला संघटनेचे नेतृत्व करावे लागते. असे नेतृत्व केले गेले नाही तर संघटनेची उद्दिष्ट्ये साध्य होऊ शकणार नाहीत.

२) सत्तेचे प्रदत्तीकरण -
ज्या ठिकाणी अधिकारी आपली काही सत्ता किंवा अधिकार प्रशासनाच्या सोयीकरिता कनिष्ठांकडे सोपवितात किंवा हस्तांतरित करतात. त्याला सत्तेचे प्रदत्तीकरण म्हणतात. अधिकारपदपरंपरेत पदाच्या महत्त्वानुसार अधिकार सोपविले जातात.

३) कार्याची निश्चिती -
या पद्धतीत कनिष्ठ अधिकाऱ्याकडे अधिकार किंवा सत्ता सोपविली जाते. इतकेच नव्हे तर त्यांचे कार्यनिश्चित केले जाते.

अधिकारपद परंपरेचे फायदे -

१) मुने या लेखकाच्या मताप्रमाणे, अधिकारपद परंपरेचे तत्व हे संघटनेचे एक सार्वत्रिक तत्व आहे. स्वतंत्र स्वयंनियंत्रित मंडळाचे बाह्य स्वरूप जरी अधिकारपद परंपरेच्या सिद्धांतानुसार नसले तरी त्यांचे ही अंतर्गत प्रशासनात या तत्वाचा पुष्कळ प्रमाणात वापर केला जातो.

२) अधिकारपद परंपरेच्या तत्वानुसार कनिष्ठ अधिकाऱ्यापासून तो वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत व वरिष्ठापासून कनिष्ठापर्यंत एका विशिष्ट प्रकारे संबंध निश्चित झालेला असल्याने वरिष्ठ आणि कनिष्ठ यातील देवघेवीचे हे तत्व एक महत्वाचे साधन ठरते.

३) अधिकारपदपरंपरेने "Through Proper channel" चे महत्व अवलंबिता-न येते, व प्रशासनातील सर्व महत्वाच्या अधिकाऱ्यांना प्रशासन कार्यात होणाऱ्या सर्व घटनांची माहिती आपोआप मिळते.

Page No.:
Date: / /

४) या तत्त्वानुसार सर्व श्रेष्ठ अधिकाऱ्याच्या खाली अनेक कनिष्ठ अधिकारी असतात. कनिष्ठ पातळीवरती कमी महत्त्वाच्या गोष्टीबद्दल निर्णय घेण्याचे अधिकार सोपविल्यात येतात.

५) या तत्त्वानुसार जबाबदारीचे व कार्याचे वाटप योग्य प्रकारे करता येते. अशा प्रकारे अधिकार परंपरेचे फायदे सांगितले जातात.

अधिकारपद परंपरा सिध्दांताचे गुणदोष / परीक्षण :

१] आज्ञा किंवा आदेशासंबंधी एकता -
यामुळे संघटनेत आज्ञा किंवा आदेशासंबंधी एकता प्रस्थापित होते. प्रत्येक कर्मचाऱ्याला आपला वरीष्ठ अधिकारी वरिष्ठ अधिकारी ज्याच्या आज्ञा किंवा आदेश पाळवयाचे असतात हे निश्चितपणे असते

२] एकात्मता -
या तत्त्वामुळे संघटनेत श्रमविभागणीमुळे निर्माण झालेले भिन्न विभाग उपविभाग यांना परस्परांशी जोडता येऊन त्यांच्यात एकात्मता निर्माण करता येते.

३] समन्वय -
या सिध्दांतांमुळे संघटनेत सर्व विभागाच्या कार्यात समन्वय स्थापन करणे शक्य होते.

10

Date:

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर
राज्यशास्त्र विभाग

वर्ग - BA III
पेपरचे नाव - भारतीय राजकीय विचारवंत.
पेपर क्रमांक - XI.
विद्यार्थ्याचे नाव - कु. स्नेहल शिवाजी पोवार
रोल नं - 5603

10/10

I. सत्याग्रहाचे मार्ग

→ महात्मा गांधीचा जीवनपरिचय -

महात्मा गांधी हे एक आदर्शवादी व अध्यात्मवादी असे महान पुरुष होते. भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सक्रीय सहभाग घेणारे महात्मा भारत पारतंत्र्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ, चलेजाव चळवळ, या व अशा अनेक चळवळींमार्फत आपले अनमोल कार्य केले. परंतु या सर्व चळवळींचे मुळ सत्याग्रह या एकाच एककात आहे. याचे स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे.

अ. सत्याग्रह -

'सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा आग्रह होय.' सत्याग्रह हा अहिंसात्मक पद्धतीने युद्ध करण्याचा एक मार्ग होय. गांधीजींच्या मते, हिंसेशिवाय लढाई करता येते, जिंकता येते हे सिद्ध करणे हेच तर सत्याग्रहाचे ~~मुख्य~~ मुख्य कार्य आहे. 'अत्याचार करणाऱ्यापुढे मानव वाकणार ही नाही पण त्याची मानही हालणार नाही.' असा निर्धार सत्याग्रहात केला जातो.

इ.स. 1922 साली 'यंग इंडिया' या वृत्तपत्रात गांधीजींनी सत्याग्रहाचा अधिकार आणि त्याचे महत्व यासंबधीचे वर्णन केले आहे. ज्या कोणावर एखादा विशिष्ट अन्याय झाला असेल त्यानेच त्या अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी सत्याग्रह करावा, स्वत:च्या स्वार्थासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबणारा नसावा. तसेच महात्मा गांधींनी सत्याग्रहाचे काही मार्ग व साधने सांगितली आहेत ती पुढीलप्रमाणे.

ब. सत्याग्रहाचे मार्ग.

I. असहकार -

गांधीजींनी इ.स. 1920-21 मध्ये असहकाराची चळवळ सुरु केली. ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांकडून भारतीयांची होणारी पिळवणूक थांबवण्यासाठी असहकार चळवळ सुरु केली. नागपूर येथे काँग्रेसचे अधिवेशन भरले त्यावेळी असहकारांचा ठराव पास झाला. या असहकारात किताब, पदव्या इ. त्याग, सरकारी इ. सर्ववादी कार्यक्रमांवर बहिष्कार, कायदेमंडळावर संपूर्ण बहिष्कार, विदेशी वस्तुंवर बहिष्कार असा असहकाराचा लक्ष गांधीजींनी अत्याचारी शासन नष्ट करण्यासाठी पुकारला.

II. सविनय कायदेभंग -

इ.स. 1930-31 मध्ये सविनय कायदे भंगाची चळवळ सुरु केली. 1930 साली मिठाचा सत्याग्रह करुन या चळवळीस सुरुवात केली. कायदे जर अन्यायी असतील तर कायदेभंग करावा. आणि जे कायदे उपयुक्त आहे. त्याचे पालन करावे. कायदेभंग करताना विनयशीलता ठेवावी कायदेभंगापासून समाजहिताची हानी होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.

III. उपोषण -

उपोषण हे साधन वापरणारी व्यक्ती आत्मस्वायत्त -संपन्न व संयमी असावी. व्यक्तीने उपोषणाचा मार्ग स्वीकारुन सरकारला अयोग्य कृतीपासून परावृत्त करावे. 'स्वत: क्लेश सहन करुन दुसऱ्याचे हृदयपरिवर्तन घडवून आणणे म्हणजे उपोषण होय.' गांधीजींनी 1933 मध्ये हरिजनांची सेवा करता यावी म्हणून 21 दिवस उपोषण केले.

IV. हरताळ -

हरताळ ऐच्छिक असावा. लोकांच्या व सरकारच्या निदर्शनास एखादी गोष्ट आणणे या हेतूने हरताळ पाळला जातो. यामुळे व्यापार, व्यवसाय बंद ठेवला जातो. हा मार्ग क्वचितच प्रसंगीच वापरला जातो.

V. बहिष्कार -

बहिष्कार हे सत्याग्रहाचे प्रमुख साधन आहे.

Date :

राजकीय व सामाजिक अशा दोन्ही क्षेत्रांत बहिष्काराचा मार्ग स्वीकारला जातो. भारतीय जनतेने परदेशी मालांवर पूर्णपणे बहिष्कार टाकला होता. एखाद्या व्यक्तीवर बहिष्कार टाकला तर व्यक्तीवर अपमानकारक स्थिती येणार नाही याविषयी काळजी घ्यावी.

VI. हिजरत -

जेव्हा एखादया भागात जनतेवर सतत अत्याचार होत असतील. अन्याय होत असेल व अहिंसात्मक मार्गाने प्रतिकार करणे अशक्य असेल तर अशा वेळी जनतेने तो प्रदेश सोडावा व दुसरीकडे जावे. हिजरतचा सल्ला बोर्डोली, जुनागढ, लिंबडीतील जनतेला दिला होता.

VII. निरोधन - ।

निरोधन म्हणजे प्रतिबंध करणे होय. ज्याच्याकडून अन्याय, अत्याचार होतो. त्याच्याविरुद्ध निरोधनाचा मार्ग वापरून त्याला त्याच्या कृतींची जाणीव करून द्यावी यावेळी सामर्थ्याचा वापर करू नये. विदेशी मालावर बहिष्कार व दारुबंदी यासाठी गांधीनी निरोधनाचा मार्ग वापरला होता.

VIII. धरणे -

धरणे म्हणजे समाजातील एखाद्या अन्यायी, अत्याचारी व्यक्तिला जननिर्देशाद्वारे लज्जित करणे होय. हिंसा, दबाव, धमकी, घेराव या मार्गाचा अवलंब न करता धरणे हा सत्याग्रहाचा प्रयोग करावा. अन्यायी व्यक्तीची चूक समाजाच्या नजरेस आणून देणे हा यामागचा उद्देश,

अशा प्रकारे गांधीजींनी सांगितलेले सत्याग्रहाच्या मार्गातील असहकार, सविनय कायदेभंग, उपोषण, हरताळ, हिजरत, निरोधन व धरणे यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करता येते.

10